

**DİVANÜ LÛGATİ'T-TÛRK'TE GEÇEN TÛRK BOYLARI VE
BOYLARA AİT DİL ÖZELLİKLERİ****TURKIC PEOPLES AND THEIR LANGUAGE ASPECTS IN
DİVANÜ LÛGATİ'T-TÛRK***Özkan AYDOĞDU****Özet:**

Divanü Lûgati't-Türk, Türk dilinin en önemli yadigârlarındandır. Eser, Türklerin XI. yüzyıldaki dili, kültürü, edebiyatı ve yaşayışı ile ilgili çok kıymetli bilgiler sunmaktadır. Bu bilgilerin en önemlilerinden birisi de o dönemde yaşayan Türk boyları ve bu boyların dil özellikleri hakkında verdiği bilgilerdir. Divanü Lûgati't-Türk'ten önce yazılmış olan eserlerde bu konuya değinilmemiş olması, eserin kıymetini arttırmaktadır. Bu çalışmada, Divanü Lûgati't-Türk'te dağınık olarak sunulan Türk boyları ve bu boyların dil özellikleri ile ilgili bilgiler bir araya getirilmiş ve bu bilgiler ışığında bir tasnif yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Divanü Lûgati't-Türk, Türk boyları, Türkçe.

55

Abstract:

Divanü Lûgati't-Türk is one of the most significant works of Turkish language. It gives so precious information about language, culture, literature and life style of Turks in 11th century. One of these significant information is about Turkic peoples and language aspects of these peoples living in that period. It increases in this book's value that there was not a work giving those information before Divanü Lûgati't-Türk. In this study, the information about Turkic peoples and their language aspects straggly stated in Divanü Lûgati't-Türk have been gathered together and it has been tried to make a classification in light of the foregoing.

Key Words: Divanü Lûgati't-Türk, Turkic peoples, Turkish.

Giriş:

Divanü Lûgati't-Türk, Muhammed oğlu Hüseyin oğlu Mahmud tarafından 1072-1074 tarihleri arasında yazılmış ve dönemin halifesi, Muhammed'ül-Muktedi Bi-Emrillah'ın oğlu Ebu'l-Kasım Abdullah'a sunulmuştur.

* Arş. Gör., Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü - Sivas

Kâşgarlı Mahmud, Divanü Lûgati't-Türk'ü Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla kaleme almıştır. Bir amacı daha vardır: Türkçenin Arapça ile atbaşı gittiğini göstermek. Kâşgarlı, eserinin başına Türklerin dünyaya egemen olacaklarını bildiren hadis rivayetini de ekleyerek Türkçe öğrenmenin bir gereklilik olduğunu belirtmiştir.

Kâşgarlı, eseri oluştururken Türk ilini baştanbaşa dolaştığını ve böylelikle Türk boylarının dil özelliklerini de öğrenerek bunlardan faydalandığını ifade etmiştir. Eseri oluştururken sadece o dönemde kullanılmakta olan kelimeleri dikkate almış, kullanılmayan kelimeleri eserine almamıştır. Kelimelerin anlamları verilirken mümkün olduğunca kelimenin içinde geçtiği bir cümle, bir atasözü, bir şiir vb. de yazılmıştır. Bu sebeple Divanü Lûgati't-Türk; Türk dili, kültürü, edebiyatı, halkbilimi açısından eşsiz bir hazine değer taşımaktadır.

Divanü Lûgati't-Türk, Araplara yönelik hazırlandığı için Türkçe kurallar ve kelimeler, Arapça kurallara uydurularak verilmiştir. Bu sebeple eserde geçen kurallar ve kelimelerin Arapça bilmeyen birisi tarafından bulunması ve anlaşılması güçleşmektedir. Ayrıca eserde yer alan kural ve bilgiler çok dağınık bir şekilde bulunmaktadır. Kâşgarlı, yeri geldikçe parçalar halinde bilgiler vermekte ancak bir konu hakkındaki bu bilgilerin tamamı, eserin içine serpiştirilerek verilmiş olmaktadır. Türk boyları, bu boylara ait dil özellikleri hakkındaki bilgiler de bu sebeple eserin tamamına yayılmış vaziyettedir.

Çalışmamızda, boy ve dil özelliklerini tespit etmek için Besim Atalay tarafından hazırlanmış olan üç ciltlik *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* taranmıştır. İlk önce Kâşgarlı'nın Divan'da geçen bir Türk boyu ile ilgili vermiş olduğu bilgiler aktarılmış, daha sonra bu boyun dil özellikleri örnekleriyle ortaya konulmuştur.

Divanü Lûgati't-Türk, farklı Türk boyların dil özelliklerini ele alan ilk eser olması bakımından çok büyük bir öneme sahiptir. Kâşgarlı Mahmud, XI. yüzyılda mevcut Türk boyları hakkında bilgi vermiş ve bu boyların kullanmış oldukları dilin o dönemin yazı dili olan Hakaniye Türkçesinden farklılıklarını, hem ses bilgisi hem de şekil bilgisi açısından ortaya koymuştur. Bu tarihten önce yazılmış dil yadigârlarımızdan hiçbirinde, boylara ve dil özelliklerine ait bir bilgiye rastlanmamaktaydı.

Yakın zamanda yapılan Türk boyları ve onların dil özellikleri ile ilgili çalışmalarda, genellikle Oğuz boyu ve onun dil özellikleri veya eserlerde yer alan ve çağdaş Türk lehçelerinde de görülen dil özellikleri tespit edilmiştir. Ancak Oğuzlar hariç, Divan'da geçen o dönemdeki Türk boyları ve dil özellikleri ile ilgili kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır.

Divanü Lûgati't-Türk'ten önceki dönem ve eserlerdeki farklı boyların dil özelliklerini inceleyen çalışmalar arasında Zeynep Korkmaz ve Gürer

Gülsevin'in araştırmaları sayılabilir. Zeynep Korkmaz, konuyla ilgili çalışmasında, Oğuzların VII. yüzyıldan itibaren bir konuşma diline sahip olduklarını ve bu konuşma dilinin yer yer yazı dilini de etkilediğini ve yazı dilinde yer alan hangi ses ve şekil unsurlarının Oğuzca olduğunu örnekleriyle ortaya koymaktadır.¹ Gürer Gülsevin'in çalışması da Köktürk bengü taşlarında yer alan Oğuzca unsurları ortaya koymuştur. Gülsevin'in bu alışması, Zeynep Korkmaz'ın yukarıda anılan makalesini tamamlayıcı nitelikte olup günümüz Oğuz grubu lehçelerinden ve özellikle Halaç lehçesinden örneklerle Eski Türkçe dönemindeki Oğuzca unsurlar ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı olarak ortaya konmuştur.²

Gülsevin'in diğer bir çalışması da Divan'dan önce yazılmış olan Kutadgu Bilig'de yer alan farklı lehçelerin özellikleriyle ilgilidir. Bu çalışmada, bugün farklı lehçelerin karakteristik özelliği olarak bilinen unsurların Kutadgu Bilig'de bir arada kullanıldığı, metinden alınan örneklerle ortaya konulmuştur. Gülsevin bu unsurları, eklerde görülenler ve söz varlığında görülenler olarak iki grupta ele almış ve daha sonra bu ikili kullanımların her birinin günümüz Türk lehçelerinden hangilerinde varlıklarını sürdürdüklerini tablolar halinde göstermiştir.³

Divanü Lûgati't-Türk'ü tanıtan ve Divan'da geçen farklı boyların dil özelliklerini ele alan çalışmalar arasında, Ahmet Caferoğlu ve Zeynep Korkmaz'ın çalışmaları en önde gelenlerdendir. Ahmet Caferoğlu, Divanü Lûgati't-Türk'ü bütün yönleriyle ele alarak oldukça geniş bir inceleme ortaya koymuştur. Çalışma hem eseri tanıtmaya hem de eserde geçen Türk boylarını ve bu boyların konuştukları Türkçenin ortak ve farklı yönlerini çok geniş bir şekilde ele alması açısından önemlidir.⁴

Zeynep Korkmaz da çeşitli çalışmalarında, Divanü Lûgati't-Türk'ün önemi üzerinde durmuş ve özellikle Oğuzca ile ilgili bilgileri bir araya getirerek Oğuzca'nın o dönemdeki etkinliği ve özellikleri hakkında çok ayrıntılı ve kıymetli bilgiler vermiştir.⁵

Günümüz dilcileri, Türk lehçe gruplarını adlandırırken çeşitli ölçütler kullanmışlardır. Bunlar, şu şekilde özetlenebilir:

¹ Zeynep Korkmaz, "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *Türkoloji Dergisi*, C. VI, S. I, Ankara 1974, s. 15-30.

² Gürer Gülsevin, "Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler", *Kardeş Ağızlar (Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi)*, S. 7, Ankara 1998, s. 12-18.

³ Gürer Gülsevin, "Kutadgu Bilig'in Dilinde Lehçelerin Özellikleri: 'Denk Çiftler'", *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2, Spring 2007, s. 276-299.

⁴ Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, C. II, Enderun Kitabevi, İstanbul 2000, s. 19-48.

⁵ Zeynep Korkmaz, "Kâşgarlı Mahmut ve Oğuz Türkçesi", *Türk Dili Dergisi Divanü Lûgat-it-Türk Özel Sayısı*, S. 253, Ankara 1972, s. 3-19. ; Zeynep Korkmaz, "XI-XIII. Yüzyıllar Arası Oğuzca", *TDAY-Beleten 1973/1974*, Ankara 1974, s. 41-48. ; Zeynep Korkmaz, "Kâşgarlı Mahmud ve Divanü Lûgat-it-Türk", *Milli Kültür*, C. II, S. 10, s. 15-19.

1. Coğrafi yönler göre adlandırma: Kuzey, Güney, Doğu, Batı, Kuzeydoğu, Kuzeybatı, Güneydoğu, Güneybatı, Orta, Merkez
2. Coğrafi adlara göre adlandırma: Abakan, Altay, Kıpçak, Orta Asya, Sibirya, Türkistan ...
3. Boy adlarına göre adlandırma: Bulgar, Çağatay, Çuvaş, Hakas, Kıpçak, Kıpçak-Türkmen, Tatar ...
4. Dil özelliklerine göre adlandırma: d-grubu, r-grubu, s-grubu, y-grubu, ol-grubu, tav grubu, taglı grubu, taglık grubu ...
5. Tabirlerin karışık kullanılmasına göre adlandırma: Güneybatı (Türk), Güney Tatarları (Türkçe), Kuzey Tatarları (Asıl Tatarlar), Orta (Türkmen-Kıpçak), Çağatay, Doğu (Türkistan) ...⁶

Kâşgarlı Mahmud, Divanü Lûgati't-Türk'te geçen çeşitli boylar ve onların dil özelliklerinin hangi boylarda ortak olduğunu belirterek bir tasnif ortaya koymuştur. Bu, Türk diliyle ilgili ortaya konan ilk tasnif olma özelliğini taşımaktadır. Çağına ve o dönemdeki olanaklara göre değerlendirildiğinde, Kâşgarlı'nın yaptığı bu iş gerçekten takdire değerdir. Kâşgarlı'nın bu tasnifi yaparken günümüzde de kullanılan coğrafi yönler göre, ses bilgisi açısından ve şekil bilgisi açısından adlandırma yapması ilgi çekicidir.

58

Bu çalışmamızın amacı, Divanü Lûgati't-Türk'te dağınık halde bulunan o dönemdeki Türk boyları ve onlara ait dil özellikleri ile ilgili bilgileri bir araya getirerek ortaya koymaktır. Çalışmamızda ayrıca Kâşgarlı Mahmud'un o dönemdeki tanınmış şehirler ve o şehirlere ait ağız özellikleri ile ilgili verdiği bilgilere de ayrı bir bölüm olarak yer verilmiştir.

Çalışmamızın sonunda, Kâşgarlı Mahmud'un vermiş olduğu bilgiler ışığında, o dönemdeki Türk boylarının dil özellikleri göz önüne alınarak toplu bir değerlendirme ve tasnif yapılmaya çalışılmıştır.

Birinci Bölüm

1. Divan'da Geçen Türk Boyları ve Onlara Ait Dil Özellikleri:

1.1. Argular:

Divan'da, Argularla ilgili olarak sadece Türklerden bir bölük oldukları ve Talas ile Balasagun arasındaki şehirlere Argu denildiği bilgisi yer

⁶ Ahmet Buran - Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 48.

almaktadır⁷. Arguların iki dil bildikleri⁸, dillerinin çetrefilli ve çapraşık olduğu⁹ belirtilmektedir.

1.1.1. Arguların Dil Özellikleri:

1.1.1.1. Argular, kelimenin ortasında veya sonunda bulunan “y” harfini “n”ye çevirirler: *koy* > *kon* (koyun), *çığay* > *çığan* (yoksul), *kayu nenġ* > *kanu nenġ* (hangi şey) (DLT, I-31); *koy* > *kon* (koyun) (DLT, III-140); *kayı* > *kanı* (hangi) (DLT, III-237).

1.1.1.2. Çiğil, Kâşgar, Balasagun, Argu, Barsgan ve Uygur dillerinde ismi fail “-ğuçı/-güçi/-küçi” ekiyle yapılır: *barğuçı* (giden, gidici) (DLT, II-49).

1.1.1.3. İsmi fail öbür Türklere göre “-ğuçı/-güçi/-küçi” ekiyle yapılırken, Oğuz, Kıpçak, Yemek, Yağma, Argu, Suvar, Peçenek ve göçebe dillerinde “-daçı/-deçi, -taçı/-teçi” ekiyle yapılmaktadır¹⁰: *barğuçı* > *bardaçı* (varan, varıcı) (DLT, II-32); *barğuçı* > *bardaçı* (varan, varıcı), *turğuçı* > *turdaçı* (kalkan, kalkıcı) (DLT, II-48); *bititküçi* > *bititdeçi* (“bititteçi” olmalı) (yazdırın, yazdırıcı), *közetküçi* > *közetteçi* (gözetin, gözetici) (DLT, II-318); *toğrağuçı* > *toğradaçı* (doğrayan, doğrayıcı), *oğrağuçı* > *oğradaçı* (uğrayan, uğrayıcı) (DLT, III-314).

1.1.1.4. Argular, görülen geçmiş zaman II. teklik şahıs çekiminde “-nġ” olan şahıs ekini bir takım kelimelerinde “-ğ” yaparlar ve “tapındıġ” derler ki “tapındın” demektir. Yine Arguların “sen onu kaçırdın” anlamına olan “sen anı kaçırdıġ” sözleri de böyledir: *tapındınġ* > *tapındıġ* (tapındın), *sen anı kaçırdınġ* > *sen anı kaçırdıġ* (sen onu kaçırdın) (DLT, II-167).

1.1.1.5. Öbür Türklere, görülen geçmiş zaman I. teklik şahıs çekimi “bardım”, “keldim” şeklindeyken Argular, görülen geçmiş zaman ekinin ünlüsünü ötre yaparak “bardum”, “keldüm” şeklinde çekimlerler: *bardım* > *bardum* (vardım), *keldim* > *keldüm* (geldim) (DLT, III-140).

1.1.1.6. Argular, yönelme hali ve ilgi hali eki olarak “ka” kelimesini kullanırlar: *atamka bērdim yarmak* (babama para verdim), *anamka tawar bērdim* (anama mal verdim), *atamka söz aydım* (babama söz söyledim) (DLT, III-212).

1.1.1.7. Argular, diğer Türklerin “çoġı” dedikleri kelimenin ilk hece ünlüsünü üstün yaparlar ve “çaġı” derler: *çoġı* > *çaġı* (gürültü) (DLT, III-225).

⁷ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I, TDK Yayınları, Ankara 1985, s. 127.

⁸ Atalay, age, C. I, s. 29.

⁹ Atalay, age, C. I, s. 30, 379; C. III, s. 269.

¹⁰ Bir önceki madde göz önüne alındığında Arguların her iki eki de kullandığı söylenebilir.

1.1.1.8. Argular, “havuç” anlamına gelen “gezri” sözcüğünü Farsçadan almışlardır: *gezer (Farsça) > gezri (Arguca) (havuç) (DLT, I-431).*

1.1.1.9. Uygur, Argu, Çiğil, Tohsı, Yağma gibi Türk boylarının büyük bir kısmı görülen geçmiş zaman ekinin “-di/-dı-” olmasında birleşmişlerdir. (DLT, II-60)

1.1.1.10. Çiğil, Yağma, Tohsı, Argu ve Uygur dillerinde sıfat-fiil yapan ek olarak “-ğu/-gü” kullanılır: *bu ya kurğu oğur ermes* (bu, yay kuracak vakit değildir), *bu turğu yer ermes* (bu, durulacak yer değildir), *bu tağ ağku ermes* (bu, dağa çıkılacak zaman değildir) (DLT, II-68).

1.1.1.11. “đ (đ)” harfi Arguların bir kısmının dilinde “y (y)” olur: *kağıng > kayıng* (kayın ağacı), *kağın > kayın* (hısım ve kayın) (DLT, I-32).

1.1.1.12. “kakır” şeklinde geniş zamanda çekimlenmiş fiilleri Argular, geniş zaman ekini ötreli söyleyerek “kakıyur”¹¹ şeklinde çekimlerler (DLT, III-269).

1.2. Basmıllar:

Divan’da, Türklerden bir boy olduğu bilgisi yer almaktadır¹². Basmılların Türkçeyi iyi konuştukları ve ayrı bir ağızlarının olduğu ifade edilmektedir¹³.

1.2.1. Basmılların Dil Özellikleri:

Divan’da, Basmılların dil özellikleri ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

1.3. Bulgarlar:

Divan’da, Bulgar sözcüğü geçmekle birlikte, onlarla ilgili herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Sadece Suvar ve Bulgar dillerinin “bir düzeye kelimelerin sonu kesilip kısaltılmış bir Türkçe” olduğu ifade edilmektedir¹⁴.

1.3.1. Bulgarların Dil Özellikleri:

1.3.1.1. Çiğiller ve başka Türklerce (đ đ) olarak söylenen bu harfi Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak boyları hep birden (z z) olarak söylerler: *ağak > azak* (ayak), *karın toğtı > karın tozdı* (karın doydu) (DLT, I-32).

1.3.1.2. Diğer Türklerde “-ğu/-gü” olan sıfat-fiil yapan ek, Oğuz, Kıpçak, Peçenek, Bulgar dillerinde “-ası/-esi” şeklindedir: *bu ya kurğu oğur ermes > bu ya kurası oğur tegül* (bu, yay kuracak vakit değildir), *bu turğu*

¹¹ Kelime Divân’da “kakıyur” şeklinde yazılmış ancak doğrusunun “kakur” şeklinde olması gerekir. (bk. Atalay, age, C. III, s. 269’deki dipnot).

¹² Atalay, age, C. I, s. 481.

¹³ Atalay, age, C. I, s. 30.

¹⁴ Atalay, age, C. I, s. 30.

yër ermes > bu turası yër tegül (bu, durulacak yer değildir), *bu tağ ağku ermes > bu tağ ağası oğur tegül* (bu, dağa çıkılacak zaman değildir) (DLT, II-68).

1.4. Çiğiller:

Türklerden üç oymağın adıdır. Birinci oymak, Barsgan'ın ilerisinde bir kasaba olan Kuyas'ta oturur. İkinci oymak, Tıraz (Talas) yakınlarında bir kasabada oturur. Üçüncü oymak, Kâşgar'da bulunan bir takım köylerde oturur. Çiğil adının kökeni şu şekilde açıklanmıştır: Zülkarneyn Argu ülkesine gelmiş. Çok yağmur yağmış olduğundan her yer çamurmuş. İlerlemek çok güç olduğu için Zülkarneyn, "İn çi gil est" (Bu ne çamurdur) demiş ve buraya bir kale yapılmasını emretmiş. Kaleye "Çiğil" adı verilmiş. Bu olaydan sonra, o kaleye yerleşen Türklere "Çiğili" denmiş ve bu ad yayılmıştır¹⁵.

1.4.1. Çiğillerin Dil Özellikleri:

1.4.1.1. Çiğil, Kâşgar, Balasagun, Argu, Barsgan ve Uygur dillerinde ismi fail "-ğuçı/-güçi/-küçi" ekiyle yapılır: *barğuçı* (giden, gidici) (DLT, II-49).

1.4.1.2. Uygur, Argu, Çiğil, Tohsı, Yağma gibi Türk boylarının büyük bir kısmı görülen geçmiş zaman ekinin "-di/-dı" olmasında birleşmişlerdir (DLT, II-60).

1.4.1.3. Çiğil, Yağma, Tohsı, Argu ve Uygur dillerinde sıfat-fiil yapan ek olarak "-ğu/-gü" kullanılır: *bu ya kurğu oğur ermes* (bu, yay kuracak vakit değildir), *bu turğu yër ermes* (bu, durulacak yer değildir), *bu tağ ağku ermes* (bu, dağa çıkılacak zaman değildir) (DLT, II-68).

1.4.1.4. Çiğilcede büyüklere, sayılan kişilere "siz" denir, "sen" demektir (DLT, III-124).

1.4.1.5. Çiğil, Yağma, Tohsı dillerinde kelimeler çok kere ötre olur (DLT, III-139).

1.5. Çomullar:

Divan'da, Türklerden bir oymak olduğu bilgisi yer almaktadır¹⁶. Çomulların Türkçeyi iyi bildikleri ve bunun dışında ayrı bir ağızlarının da olduğu ifade edilmektedir¹⁷.

¹⁵ Atalay, age, C. I, s. 393-394.

¹⁶ Atalay, age, C. I, s. 394.

¹⁷ Atalay, age, C. I, s. 29-30.

1.5.1. Çomulların Dil Özellikleri:

1.5.1.1. Yağma, Tohsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar, birbirine uygun olarak “đ (d)” harfini her zaman “ı (y)”ye çevirirler ve hiçbir zaman “đ (d)”li söyleyemezler: *kađınġ* > *kayınġ* (kayın ağacı), *kağın* > *kayın* (hısım ve kayın) (DLT, I-32).

1.6. Hakanlılar (Hakaniye):

Kâşgar ve yöresinde kurulan Karahanlı Devleti’ni oluşturan halk ve bunlar tarafından konuşulan Türkçedir. Hakanlılar ülkesi halkının konuştuğu Türkçe için “en açık ve en tatlı” ifadesi kullanılmaktadır.¹⁸

1.6.1. Hakanlıların Dil Özellikleri:

Divan’da, Hakanlıların dil özellikleri ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

1.7. Karluklar:

Karluklar, göçebe Türklerden bir bölüktür. Oğuzlardan ayırdılar. Onlar için, “Oğuzlar gibi Türkmenler¹⁹.” denilmektedir. Buradan Karlukların da Oğuzlar gibi göçebe olduğu anlaşılmaktadır.

1.7.1. Karlukların Dil Özellikleri:

Divan’da, Karlukların diliyle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

1.8. Kaylar:

Divan’da, Türklerden bir bölüm olduğu bilgisi yer almaktadır²⁰. Kayların Türkçeyi iyi konuştukları ve ayrı bir ağızlarının olduğu ifade edilmektedir²¹.

1.8.1. Kayların Dil Özellikleri:

1.8.1.1. Yağma, Tohsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar, birbirine uygun olarak “đ (d)” harfini her zaman “ı (y)”ye çevirirler ve hiçbir zaman “đ (d)”li söyleyemezler: *kađınġ* > *kayınġ* (kayın ağacı), *kağın* > *kayın* (hısım ve kayın) (DLT, I-32).

1.9. Kençekler:

Divan’da, Türklerden bir bölüm oldukları, iki dil bildikleri²² ve Kâşgar’da Kençekçe konuşan köylerin olduğu²³ bilgisi yer almaktadır.

¹⁸ Atalay, age, C. I, s. 30.

¹⁹ Atalay, age, C. I, s. 473.

²⁰ Atalay, age, C. III, s. 158.

²¹ Atalay, age, C. I, s. 30.

Divan'da, Türkçe sözcüklerde “h” ünsüzü bulunmadığı bilgisi verildikten sonra Kençek dilinde, bu ünsüzün bulunmasının nedeni olarak bunların Türk ilinden olmayıp buraya sonradan göç etmiş oldukları bilgisi verilmektedir²⁴.

Kâşgarlı daha sonra bu dilin kötü bir Türkçe olduğu hatta Türk dilinde bulunmayan “h” ünsüzünü kullandıkları için bunların Türk sayılamayacağını söylemektedir²⁵.

1.9.1. Kençeklerin Dil Özellikleri:

1.9.1.1. Hötan ve Kençek dillerinde kelimenin önünde bir ön ses “h-” türer: *ata* > *hata* (ata), *ana* > *hana* (ana) (DLT, I-32).

1.9.1.2. Kençek dilinde II. teklik şahıs zamiri “sen”, esreyle “sin” şeklinde söylenir (DLT, III-138).

1.10. Kıpçaklar (Kıfçaklar):

Kıpçaklarla ilgili olarak sadece Türklerden bir bölüm olduğu bilgisi yer almaktadır²⁶.

1.10.1. Kıpçakların Dil Özellikleri:

1.10.1.1. Oğuzlarla Kıpçaklarda, ön seste bulunan “y-” ünsüzü ya düşer ya da “c-” olur: *yelkin* > *elkin* (yolcu), *yılığ suw* > *ılığ* (ılık su), *yincü* > *cincü* (inci), *yuğdu* > *cuğdu* (devenin uzamış tüyü) (DLT, I-31); *yetti* > *çetti* (erişti), *yundum* > *çundum* (yıkandım) (DLT, II-314).

1.10.1.2. Ön seste bulunan “m-”yi Suvarlarla Oğuzlar ve Kıpçaklar “b-”ye çevirirler: *men bardum* > *ben bardum* (ben vardım), *mün* > *bün* (çorba) (DLT, I-31).

1.10.1.3. Yağma, Toxsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar, birbirine uygun olarak “đ (d)” harfini her zaman “ı (y)”ye çevirirler ve hiçbir zaman “đ (d)”li söyleyemezler: *kağıng* > *kayıng* (kayın ağacı), *kağın* > *kayın* (hısım ve kayın) (DLT, I-32).

1.10.1.4. Çigiller ve başka Türklerce (đ d) olarak söylenen bu harfi Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak boyları hep birden (ı z) olarak söylerler²⁷: *ağak* > *azak* (ayak), *karın toğtı* > *karın tozdı* (karın doydu) (DLT, I-32).

²² Atalay, age, C. I, s. 480.

²³ Atalay, age, C. I, s. 30.

²⁴ Atalay, age, C. I, s. 119.

²⁵ Atalay, age, C. I, s. 32.

²⁶ Atalay, age, C. I, s. 474.

²⁷ Bir önceki madde göz önüne alındığında Kıpçakların hem (đ d)li hem de (ı z)li söyleyişleri kullandıkları söylenebilir.

1.10.1.5. Oğuzlarla Kıpçaklar kelime içinde ve ek başında bulunan “ğ”leri atarlar: *çumğuk* > *çumuk* (ala karga), *tamğak* > *tamak* (boğaz), *barağan* > *baran* (giden), *urağan* > *uran* (vuran) (DLT, I-33); *buşğan* > *buşak* (içi sıkıntılı kişi) (DLT, I-154); *tançğadı* > *tançadı* (bozuldu, çürüdü) (DLT, III-303).

1.10.1.6. Kıpçaklar, Oğuzların kullandıkları “öyle” sözcüğündeki “y” harfini “z” yaparlar: *öyle* > *özle* (öğle vakti) (DLT, I-114).

1.10.1.7. Sıfat yapan “-ğan” eki, Oğuzlar ve Kıpçaklarda hece başındaki “ğ”nin de atılmasıyla “-ak” şeklinde kullanılmaktadır: *buşğan* > *buşak* (içi sıkıntılı kişi) (DLT, I-154).

1.10.1.8. Çiğilce “başak” sözcüğüne Oğuzlarla Kıpçaklar bir “m” ekleyerek “başmak” derler: *başak* (Çiğilce) > *başmak* (pabuç) (DLT, I-378).

1.10.1.9. Bir işi işlemek, isleyenin hakkı olduğunu gösteren fail için öbür Türkler “-ğlık” ekini kullanırken Oğuzlar ve Kıpçaklar “-ğsık” ekini kullanmaktadırlar: *ol toğrağlık erdi* > *ol et toğrağsık erdi* (onun et doğramak hakkı idi), *ol sana oğrağlık erdi* > *ol sana oğrağsık erdi* (onun sana uğramak hakkı idi) (DLT, III-315).

1.10.1.10. Diğer Türklerde “-ğu/-gü” olan sıfat-fiil yapan ek, Oğuz, Kıpçak, Peçenek, Bulgar dillerinde “-ası/-esi” şeklindedir: *bu ya kurğu oğur ermes* > *bu ya kurası oğur tegül* (bu, yay kuracak vakit değildir), *bu turğu yer ermes* > *bu turası yer tegül* (bu, durulacak yer değildir), *bu tağ ağku ermes* > *bu tağ ağası oğur tegül* (bu, dağa çıkılacak zaman değildir) (DLT, II-68).

1.10.1.11. İsmi fail öbür Türklerle göre “-ğuçı/-güçi/-küçi” ekiyle yapılırken, Oğuz, Kıpçak, Yemek, Yağma, Argu, Suvar, Peçenek ve göçebe dillerinde “-daçı/-deçi, -taçı/-teçi” ekiyle yapılmaktadır: *barğuçı* > *bardaçı* (varan, varıcı) (DLT, II-32); *barğuçı* > *bardaçı* (varan, varıcı), *turğuçı* > *turdaçı* (kalkan, kalkıcı) (DLT, II-48); *bitüküçi* > *bititdeçi* (“bititteçi” olmalı) (yazdıran, yazdırıcı), *közetküçi* > *közetteçi* (gözeten, gözetici) (DLT, II-318); *toğrağğuçı* > *toğradaçı* (doğrayan, doğrayıcı), *oğrağğuçı* > *oğradaçı* (uğrayan, uğrayıcı) (DLT, III-314).

1.10.1.12. Oğuzlar ve Kıpçaklar ön ses “k-”yı “ğ-”ya çevirirler. Bunlar “Halaç”lardan bir bölüktür: *kızım* > *ğızım* (kızım), *kanda erdiñg* > *ğanda erdiñg* (nerede idin) (DLT, III-218).

1.10.1.13. Emir kipi II. çokluk şahıs, Kıpçaklarla Oğuzların kuralına göre çekimlenir. Bunun için fiil kök veya gövdesine “-ñg” getirilir. Bu şekilde çekimlenmiş fiili diğer Türkler yaşlı olan ve sayılan kimse için kullanırlar. Bunun için öbür Türkler II. çokluk şahıs çekiminde fiile bir de “-lar” eklerler. İlk şekil saygı ifadesi olarak benimsendiğinden öbür Türklerin

çekiminde, iki çokluk unsurunun art arda gelmiş olması yanlış sayılmamıştır. Oğuzlarla Kıpçaklar, ilk şekli kabul etmişler ve bu şekilde çekimlemeleri kurala uygundur: *barıŋġ* (Oğuzca ve Kıpçakça) > *barıŋġlar* (Öbür Türklerce) (varın) (DLT, II-64); *toġraŋġ* (Oğuzca ve Kıpçakça) > *toġraŋġlar* (Öbür Türklerce) (doġrayın), *oġraŋġ* (Oğuzca ve Kıpçakça) > *oġraŋġlar* (Öbür Türklerce) (uġrayın) (DLT, III-313, 314).

1.10.1.14. Öbür Türklerin yaşlı olan ve sayılan kimse için kullandıkları “barıŋġ” sözcüğünün yerine Oğuzlarla Kıpçaklar “barıŋız” sözcüğünü kullanırlar (DLT, II-45).

1.10.1.15. “tunur” sözcüğü gibi geniş zamanda çekimlenmiş fiillerde Oğuzlarla Kıpçakların âdeti, geniş zaman ekinin ünlüsünü “tunar” şeklinde üstün ile söylemektir: *tunur* > *tunar* (kapanır, tıkanır; bulutlanır) (DLT, II-27).

1.10.1.16. Öbür Türklerde görülen geçmiş zaman I. teklik şahıs çekimi “bardım” şeklindeyken Oğuzlar, Suvarlar ve Kıpçaklar görülen geçmiş zaman ekinin ünlüsünü üstün yaparak “bardam” şeklinde çekimlerler: *bardım* > *bardam* (vardım) (DLT, III-140).

1.10.1.17. Suvarlarla Kıpçaklardan bir takımları ve Oğuzlar, görülen geçmiş zaman eki olan “-di/-dı” ekinin yerine bütün şahıslarda “-duk/-dük” ekini getirirler. Sadece III. teklik şahısta Oğuzlardan birçoğu, Suvar ve Kıpçaklardan ayrılarak diğer Türkler gibi “-di/-dı” ekini getirirler: *ya kurduk* (o yay kurdu), *men ya kurduk* (ben yay kurdum), *biz ya kurduk* (biz yay kurduk), *ol süt sağdıġ* (o süt sağdı), *olar taġka aġdıġ* (onlar daġa aġdılar), *biz aġdıġ* (biz aġdık), *ol anı urduk* (o, onu döġdü), *men munda turduk* (ben burada kaldım), *ol keldük* (o geldi), *biz keldük* (biz geldik), *olar ewge kirdük* (onlar eve girdiler), *men anġar tawar bėrdük* (ben ona mal verdim), *men yarmak tėrdük* (ben para topladım) (DLT, II-61, 62).

1.11. Oğuzlar:

Oğuzlar, Kâşgarlı Mahmud’un üzerinde en çok durduğu ve bilgi verdiği Türk boyudur. Her boyun sadece kendisi hakkında bilgi verilirken, herkesin bilmesi gerektiği için sadece Oğuzların kolları ve hayvanlara vurulan damgaları hakkında da ayrıntılı bilgiler verilmiştird²⁸. Divan’da Oğuzca için “dillerin en yeġnisi” denilmektedir²⁹.

Kâşgarlı Mahmud, Oğuzların yirmi iki bölük olduğunu, her birinin ayrı bir belgesinin ve hayvanlarına vurdukları damgalarının olduğunu ifade ediyor. Bu yirmi iki Oğuz bölüğü şunlardır: Kınık, Kayıġ, Bayundur, Iwa

²⁸ Atalay, age, C. I, s. 10-12.

²⁹ Atalay, age, C. I, s. 30.

(Yıwa), Salğur, Afşar, Begtili, Bügdüz, Bayat, Yazgır, Eymür, Karabölük, Alkabölük, İğdir, Üregir (Yüregir), Tutırka, Ulayundluğ, Tüger, Beçenek, Çuvaldar, Çepni ve Çarukluğ. Bu bölükler adlarını onları kurmuş olan eski dedelerinin adlarından almışlardır³⁰.

Divan'da, Oğuzların aslında yirmi dört bölük olduğu ancak Halaçlardan iki bölüğün bazen bunlardan ayrıldıkları için Oğuz sayılmadığı ve asıl olanın da bu olduğu ifade edilmektedir³¹.

1.11.1. Oğuzların Dil Özellikleri:

1.11.1.1. Diğer Türklerde “-ğu/-gü” olan sıfat-fiil yapan ek, Oğuzlarda “-ası/-esi” şeklindedir: *yığaç bıçğu neñg* > *yığaç bıçası neñg* (ağaç biçecek nesne), *otuñg kesgü baldu* > *otuñg kesesi baldu* (odun kesecek balta) (DLT, I-13, 14); *barğu yër* > *barası yër* (gidilecek yer), *turğu oğur* > *turası oğur* (durulacak yer) (DLT, I-33); *bu ya kurğu oğur ermes* > *bu ya kurası oğur tegül* (bu, yay kuracak vakit değildir), *bu turğu yër ermes* > *bu turası yër tegül* (bu, durulacak yer değildir), *bu tağ ağku ermes* > *bu tağ ağası oğur tegül* (bu dağa çıkılacak zaman değildir) (DLT, II-68); *yëğü neñg* > *yëgesi neñg* (yemek yenecek nesne), *yığaç bıçğu* > *yığaç bıçası neñg* (ağaç biçecek aygıt) (DLT, II-70); *tariğ aritğu oğur* > *tariğ arıtası oğur* (buğday temizleyecek vakit), *tariğ aritğu yër* > *tariğ arıtası yër* (buğday arıtacak yer), *tariğ aritğu neñg* > *tariğ arıtası neñg* (buğday arıtacak nesne) (DLT, II-322); *tawratğu yër* > *tawratası yër* (davranılacak yer), *tepretgü oğur* > *tepretesi oğur* (tepretilen zaman) (DLT, II-362).

“-ğu/-gü” ekinin diğer bir işlevi de izafet yoluyla mastar yapmaktır. Oğuzlarda ekin bu işlevi de “-ası/-esi” ekiyle yapılmaktadır: *seniñg barguñg kaçan* > *seniñg barasıñg kaçan* (senin gitmen ne zaman), *meniñg bargum yaktı* > *meniñg barasım yaktı* (benim gitmem yaklaştı) (DLT, II-69).

1.11.1.2. Oğuzlarla Kıpçaklarda, ön seste bulunan “y-” ünsüzü ya düşer ya da “c-” olur³²: *yelkin* > *elkin* (yolcu), *yılığ suw* > *ılığ* (ılık su), *yincü* > *cincü* (inci), *yuğdu* > *cugdu* (devenin uzamış tüyü) (DLT, I-31); *yetti* > *çetti* (erişti), *yundum* > *çundum* (yıkandım) (DLT, II-314).

³⁰ Atalay, age, C. I, s. 55-59.

³¹ Atalay, age, C. III, s. 415-416.

³² Zeynep Korkmaz, kelime başı y-'lerin düşmesi hadisesini daha sonraki Oğuzca metinlerde takip edilebildiğini ancak y- > c- değişimi ile ilgili daha sonraki Oğuzca metinlerde bir bulguya rastlanılmadığını belirtiyor. O yüzden bu bilgiye ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini ifade ediyor (bk. Zeynep Korkmaz (1972), agm, s. 10.).

1.11.1.3. Ön seste bulunan “m-”yi, Suvarlarla Oğuzlar ve Kıpçaklar “b-”ye çevirirler³³: *men bardum* > *ben bardum* (ben vardım), *mün* > *bün* (çorba) (DLT, I-31); *men bardım* > *ben bardım* (ben vardım) (DLT, I-339).

1.11.1.4. Oğuzlarla onlara yakın olanlar ön ve son ses “t”leri, “d”ye çevirirler³⁴: *tewey* > *dewey* (deve), *öt* > *öd* (delik) (DLT, I-31); *tewey* > *deve* (deve), *takı* > *dakı* (dahi) (DLT, II-195).

1.11.1.5. Oğuzlar, iç seste bulunan “-d-”lerin bir kısmını “-t-”ye çevirirler: *bügde* > *bükte* (hançer), *yigde* > *yikte* (iğde) (DLT, I-31).

1.11.1.6. Türklerce “f” ile “b” arasında söylenen çift dudak “w”si, Oğuzlarla onlara yakın olanlar tarafından diş-dudak “v”sine çevrilir³⁵: *ew* > *ev* (ev), *aw* > *av* (av) (DLT, I-32); *tawar* > *tavar* (DLT, I-362).

1.11.1.7. Yağma, Tohsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar, birbirine uygun olarak “d (ḏ)” harfini her zaman “y (ȝ)”ye çevirirler ve hiçbir zaman “ḏ (ḏ)”li söyleyemezler³⁶: *kaḏıḡ* > *kayıḡ* (kayın ağacı), *kaḏın* > *kayın* (hısım ve kayın) (DLT, I-32); *aḏrık* > *ayrık* (ayrık otu) (Oğuzca) (DLT, I-113); *beḏrem* > *beyrem* (bayram) (Oğuzca) (DLT, I-484, DLT, III-176).

1.11.1.8. Oğuzlarla Kıpçaklar kelime içinde ve ek başında bulunan “ğ”leri atarlar³⁷: *çumğuk* > *çumuk* (ala karga), *tamğak* > *tamak* (boğaz), *barağan* > *baran* (giden), *urağan* > *uran* (vuran) (DLT, I-33); *buşğan* > *buşak* (içi sıkıntılı kişi) (DLT, I-154); *çomğuk* > *çomuk* (ala karga) (DLT, I-470); *tançğadı* > *tançadı* (bozuldu, çürüdü) (DLT, III-303).

1.11.1.9. Oğuzlarda “emir” sözcüğünün başında bir ön ses “h-” türer: *emir* > *hamir* (DLT, I-112).

³³ Divan’da m-’li olarak kullanılan *mıḡar* (DLT, III-76) sözcüğünün de Oğuzca olduğunun belirtildiğini, günümüz Türkiye Türkçesi ağızlarında da ön seste b- > m- değişiminin görüldüğünü ve bunun genel kuralların dışına çıkan bir özel durum olduğunu belirtiyor (bk. Zeynep Korkmaz (1972), agm, s. 7.).

³⁴ Zeynep Korkmaz, bu değişimin kurallı olmadığını t-’li şekillerin de bu dönemde varlığını sürdürdüğünü ifade ederek t- > d- değişiminin bu dönemde henüz yeni başlamış olduğunu belirtiyor (bk. Zeynep Korkmaz (1972), agm, s. 8.).

³⁵ Zeynep Korkmaz, Eski Türkçe dönemindeki çift dudak b’sinin XI. yüzyılda Oğuzcada v’ye dönüştüğünü ve bu değişimin iç ve son seste görüldüğünü ancak ön ses b- > v- değişiminin bu dönemde henüz başlamadığını ifade ediyor (bk. Zeynep Korkmaz (1972), agm, s. 7-8.).

³⁶ Zeynep Korkmaz, Divan’da *iḏiḡ* (DLT, I-61,62) ve *aḏruk* (DLT, I-98) kelimeleri dışında Oğuzcada d’li şekillere rastlanmamasının d’ > y’ değişiminin kurallı bir değişim olduğunu gösterdiğini ve değişimin bu dönemde tamamlanmış olduğunun söylenebileceğini belirtiyor (bk. Zeynep Korkmaz (1972), agm, s. 8-9.).

³⁷ Zeynep Korkmaz, Divan’da kelime sonunda ve ek başında ğ’li şekilleri muhafaza eden Oğuzca kelimelerin varlığının bu değişimin henüz tam manasıyla kurallaşmadığını gösterdiğini ifade ediyor (bk. Zeynep Korkmaz (1972), agm, s. 9-10.).

1.11.1.10. Oğuzlar yeğnilik olsun diye bazı kelimelerdeki bir takım harfleri atarlar: *öngdün* > *öng* (DLT, I-115); *uwutlandı* > *utandı* (DLT, I-291); *kurugjin* > *kuşun* (DLT, I-513); *porsmuk* > *porsuk* (DLT, III-417).

1.11.1.11. Sıfat yapan “-ğan” eki, Oğuzlar ve Kıpçaklarda hece başındaki “-ğ”nin de atılmasıyla “-ak” şeklinde kullanılmaktadır³⁸: *buşğan* > *buşak* (içi sıkıntılı kişi) (DLT, I-154).

1.11.1.12. Oğuzların kullandığı “tegül” sözcüğü, Arguların “dağ ol / dağ ol” sözünden alınmıştır: *dağ ol (Arguca)* > *tegül* (değil) (DLT, I-393); *dağ ol (Arguca)* > *tegül* (değil) (DLT, III-153).

1.11.1.13. Oğuzlar “sonra” anlamına kullandıkları zaman “anda” kelimesine bir “-n” ekleyerek “andan” derler. Fakat “orada” manasına kullandıkları zaman öbür Türklere uyarlar³⁹: *anda* (orada) > *andan* (sonra) (DLT, I-130).

1.11.1.14. Oğuzlar bir şey yaptıkları zaman “etti” sözünü kullanırlar, öbür Türkler “kıldı” derler. “kıldı”, erkekle dişinin birleşmesinden kinaye olduğu için Oğuzlar, bu sözcüğü söylemekten kaçınır ve onun yerine “etti” sözcüğünü kullanırlar: *kıldı* > *etti* (DLT, I-171; DLT, II-25).

1.11.1.15. Öbür Türkler pekiştirme yaparken “p” ünsüzünü kullanırken Oğuzlar, onlardan farklı olarak “m” ve “s” ünsüzünü kullanmaktadır⁴⁰: *tes tegirme* (desdeğirmi) (DLT I-328); *köp kök* > *köm kök* (koyu gök rengi); *süp süçük* > *süm süçük* (taptatlı, pek tatlı nesne) (DLT, I-338).

1.11.1.16. Çiğilce “başak” sözcüğüne Oğuzlarla Kıpçaklar bir “m” ekleyerek “başmak” derler: *başak (Çiğilce)* > *başmak* (pabuç) (DLT, I-378; DLT, III-417).

1.11.1.17. Oğuzlar, Farslarla çok karışmış oldukları için birçok Türkçe kelimeyi unutmuşlar, yerine Farsça kelimeler kullanır olmuşlardır: *vîran (Farsça)* > *ören (Oğuzca)* (her şeyin kötüsü) (DLT, I-76); *gezer (Farsça)* > *keşür (Oğuzca)* (havuç) (DLT, I-431); *aftâbe (Farsça)* > *aftabı (Oğuzca)* (kova), *kılâde (Arapça)* > *kilide (Oğuzca)* (gerdanlık) (DLT, I-432).

1.11.1.18. Türklerin, her zaman birlikte kullandığı ve tek tek kullanmadığı ikilemelerdeki kelimeleri Oğuzlar, ayrı ayrı kullanmaktadır.

³⁸ Zeynep Korkmaz, Kâşgarlı'nın bu açıklamasından yola çıkarak Oğuzcada -ak/-ek ekleriyle kurulan obartma sıfatlarının eski bir -gak/-gek obartma sıfatından türemiş olabileceğini belirtiyor. (bk. Zeynep Korkmaz (1972), agm, s. 9-10.).

³⁹ Zeynep Korkmaz, bu açıklamadan yola çıkarak kesin olmamakla birlikte, Oğuzların çıkma hâli için -dan/-den ekini kullandıkları sonucuna varılabileceğini ifade ediyor. (bk. Zeynep Korkmaz (1972), agm, s. 13.).

⁴⁰ Zeynep Korkmaz, XI. yüzyılda pekiştirmelerde “m” ve “s” ünsüzlerinin kullanımının Oğuzca için ayırt edici bir özellik olduğunu, XI. yüzyıldan sonra ise “p” ünsüzüyle de yapılmış pekiştirmeler görüldüğünü, bunun nedeninin de Oğuzcanın XI. yüzyıldan sonra bir karışmaya uğramış olması olduğunu ifade ediyor (bk. Zeynep Korkmaz (1972), agm, s. 12.).

Türkler bir şeyi bir şeye kattıkları zaman “kattı kardı” derler ve her zaman kalıplaşmış olarak birlikte kullanırlar. Oğuzlar ise bir şeyi bir şeyle karıştırdıkları zaman “kardı” kelimesini tek başına kullanırlar. Aynı şekilde, Türkler “edgü yawlak” (iyi kötü) derler ve bunu kalıplaşmış olarak birlikte kullanırlar. Oğuzlar ise bu kelimeleri tek olarak kullanırlar (DLT, I-432).

1.11.1.19. Öbür Türkler, bir kişiye “sus” demek için “tın” derler. Oğuzlar ise bunun için “tınma” derler. Oğuzlar, bu kullanımda yanlışlardır. Çünkü “tınma” deyince, “susma, yani konuş” anlaşılmaktadır (DLT, II-28).

1.11.1.20. İsmi fail öbür Türklere göre “-ğuçı/-güçi/-küçi” ekiyle yapılırken, Oğuz, Kıpçak, Yemek, Yağma, Argu, Suvar, Peçenek ve göçebe dillerinde “-daçı/-deçi, -taçı/-teçi” ekiyle yapılmaktadır: *barğuçı* > *bardaçı* (varan, varıcı) (DLT, II-32); *barğuçı* > *bardaçı* (varan, varıcı), *turğuçı* > *turdaçı* (kalkan, kalkıcı) (DLT, II-48); *tapınguçı* > *tapındaçı* (tapan, hizmet eden; tapıcı, hizmet edici), *yüküingüci* > *yükündeçi* (boyun eğen, boyun eğici) (DLT, II-168); *suwğarguçı* > *suwğardaçı* (sulayan, sulayıcı), *toğğurguçı* > *toğğurdaçı* (doyuran, doyurucu) (DLT, II-256); *bititküci* > *bititdeçi* (“bititteçi” olmalı) (yazdırıran, yazdırıcı), *közetküci* > *közetteçi* (gözeten, gözetici) (DLT, II-318); *tawratğuçı* > *tawrattaçı* (acele ettiren, acele ettirici), *tepretgüci* > *tepretteçi* (kımıldatan, kımıldatıcı) (DLT, II-360); *toğrağuçı* > *toğradaçı* (doğrayan, doğrayıcı), *oğrağuçı* > *oğradaçı* (uğrayan, uğrayıcı) (DLT, III-314).

1.11.1.21. Oğuzlar sonu “-r” ile biten kelimeleri geniş zamanda çekimlerken geniş zaman eki “-()r”yi genellikle atarlar. Yani art arda iki “r” geldiği için yeğnilik olsun diye birini atarlar: *barır men* > *men baran* (*men barıran olması gerekirdi*) (ben varırım), *turur men* > *men turan* (*men tururan olması gerekirdi*) (ben kalkarım) (DLT, II-64, 65).

Kelimenin sonunda “-r” yoksa geniş zaman eki “-()r” kelimeye her zaman eklenir: *men keliren* (ben gelirim), *men küleren* (ben gülerim) (DLT, II-64, 65)⁴¹.

1.11.1.22. İşleyenin, bir işi işlemek hakkı olduğunu bildiren, bir başka manada da failin o işi kurduğu, azmettiği manasıyla vasıflandıran sıfat yapan ek için öbür Türkler, “-ğuluk/-gülük” ve “-ğlık/-glik” ekini kullanırken Oğuzlar, bu eklerin yerine “-ğsak/-gsek” ve “-ğsık/-gsik” ekini kullanmaktadır. Oğuzlardan bazıları “-ğlık/-glik” eki yerine kullanılan “-ğsık/-gsik” ekindeki son ses “-k”yi atarak bu eki “-ğsı/-gsi” şeklinde kullanırlar: *ol barğuluk erdi* > *ol munda barığsak erdi* (onun buradan

⁴¹ Dikkat çekici bir husus da öbür Türkler geniş zaman çekiminde, şahıs zamirlerini kullanırken Oğuzların I. teklik şahıs eki olarak “-an/-en” ekini kullanmalarıdır. *barır men* > *bar-an* (varırım), *turur men* > *tur-an* (varırım), *kurur men* > *kurur-an* (kurarım) (DLT, II-64, 65).

kalkmak hakkı idi, o buradan gitmeği kurmamıştı) (DLT, II-56, 57); *ol tutğuluk erdi* > *ol anı tutuğsak erdi* (onun almak hakkıydı, o onu almak azminde idi), *ol satğuluk turur* > *ol anı satığsak ol* (onun satmak hakkıydı, o onu satmak azminde idi) (DLT, II-297); *ol toğrağlık erdi* > *ol et toğrağsık erdi* (onun et doğramak hakkı idi), *ol sana oğrağlık erdi* > *ol sana oğrağsık erdi* (onun sana uğramak hakkı idi) (DLT, III-315); *ol tawratığlık ol* > *ol tawratığsak erdi* (onun ivdirmek hakkıdır), *ol tepretiglik erdi* > *ol tepretigsek erdi* (onun tepretmek hakkı idi) (DLT, II-361); *ol tawratığlık ol* > *ol tawratığsı erdi* (onun ivdirmek hakkıdır), *ol tepretiglik erdi* > *ol tepretigsi erdi* (onun tepretmek hakkı idi) (DLT, II-361).

1.11.1.23. Emir kipi II. çokluk şahıs, Kıpçaklarla Oğuzların kuralına göre çekimlenir. Bunun için fiil kök veya gövdesine “-nğ” getirilir. Bu şekilde çekimlenmiş fiili diğer Türkler, yaşlı olan ve sayılan kimse için kullanırlar. Bunun için öbür Türkler II. çokluk şahıs çekiminde fiile bir de “-lar” eklerler. İlk şekil saygı ifadesi olarak benimsendiğinden öbür Türklerin çekiminde, iki çokluk unsurunun art arda gelmiş olması yanlış sayılmamıştır. Oğuzlarla Kıpçaklar, ilk şekli kabul etmişler ve bu şekilde çekimlemeleri kurala uygundur: *barınğ* (Oğuzca ve Kıpçakça) > *barınğlar* (Öbür Türklerce) (varın) (DLT, II-64); *toğrañğ* (Oğuzca ve Kıpçakça) > *toğrañğlar* (Öbür Türklerce) (doğrayın), *oğrañğ* (Oğuzca ve Kıpçakça) > *oğrañğlar* (Öbür Türklerce) (uğrayın) (DLT, III-313, 314).

1.11.1.24. Öbür Türklerin yaşlı olan ve sayılan kimse için kullandıkları “barınğ” sözcüğünün yerine Oğuzlarla Kıpçaklar “barınğız” sözcüğünü kullanırlar (DLT, II-45).

1.11.1.25. Türklerin sayılan kimse için kullandıkları “bardınğız” sözcüğünü Oğuzlar, II. çokluk şahıs için kullanırlar (DLT, II-47).

1.11.1.26. Faktitif eki “-dur/-dür” Oğuzlarda bazı kere “-duz/-düz” olmaktadır⁴²: *ol tawar aldurdu* > *ol tawar alduzdu* (o malı aldırdı, malı soyuldu) (DLT, II-87); *bildürdü* > *bildüzdü* (bildirdi, öğretti) (DLT, II-202).

1.11.1.27. Oğuzlardan bir takımları, bütün Türklerin “mu/mü” şeklinde kullandıkları soru ekini dar ünlüyle “mı/mi” şeklinde kullanır. “mı/mi” şeklinde kullanım sadece fiillerde görülür, isimlerde öbür Türklerle uyarlar⁴³: *ol bardu mu* > *ol bardı mı* (o gitti mi) (DLT, III-214).

⁴² Zeynep Korkmaz, bu kullanımın bugün Orta Asya Türkmencesinde de görüldüğünü ve bunun bu ek türüne olan eğilimin eskiliğine işaret ettiğini belirtiyor (bk. Zeynep Korkmaz (1972), agm, s. 14.).

⁴³ Zeynep Korkmaz, bu durumun XI. yüzyıl Oğuzcasında henüz dudak uyumunun başlamadığını gösterdiğini ifade ediyor. (bk. Zeynep Korkmaz (1972), agm, s. 14.).

1.11.1.28. Oğuzlar ve Kıpçaklar ön ses “k-”yı “h-”ya çevirirler. Bunlar “Halaç”lardan bir bölüktür: *kızım* > *hızım* (kızım), *kanda erdiñg* > *handa erdiñg* (nerede idin) (DLT, III-218).

1.11.1.29. Öbür Türkler kendilerinden yaşça ve konum olarak küçük olanlara “sen”, yaşça ve konum olarak büyük olanlara “siz” derler. Oğuzlar ise bunun tam tersi olarak yaşça ve konum olarak küçük olanlara “siz”, yaşça ve konum olarak büyük olanlara “sen” derler (DLT, III-124, 339).

1.11.1.30. Oğuzlar “tamur” sözcüğündeki “m”yi üstün söyleyerek “tamar” derler; onlar her zaman yeğnilige uyarlar; çünkü üstün hareketlerin en yeğnisidir, hep ona doğru giderler: *tamur* > *tamar* (damar) (DLT, I-362); *künçük* > *künçek* (yaka, urba yakası) (DLT, I-480); *tiwi* > *teve* (deve) (DLT, III-139).

1.11.1.31. “tunur” sözcüğü gibi geniş zamanda çekimlenmiş fiillerde Oğuzlarla Kıpçakların âdeti, geniş zaman ekinin ünlüsünü “tunar” şeklinde üstün ile söylemektir⁴⁴: *tunur* > *tunar* (kapanır, tıkanır; bulutlanır) (DLT, II-27).

1.11.1.32. Öbür Türklerde görülen geçmiş zaman I. teklik şahıs çekimi “bardım” şeklindeyken Oğuzlar, Suvarlar ve Kıpçaklar görülen geçmiş zaman ekinin ünlüsünü üstün yaparak “bardam” şeklinde çekimlerler⁴⁵: *bardım* > *bardam* (vardım) (DLT, III-140).

1.11.1.33. Suvarlarla Kıpçaklardan bir takımları ve Oğuzlar, görülen geçmiş zaman eki olan “-di/-dı” ekinin yerine bütün şahıslarda “-duk/-dük” ekini getirirler. Sadece III. teklik şahısta Oğuzlardan birçoğu, Suvar ve Kıpçaklardan ayrılarak diğer Türkler gibi “-di/-dı” ekini getirirler⁴⁶: *ya kurduk* (o yay kurdu), *men ya kurduk* (ben yay kurdum), *biz ya kurduk* (biz yay kurduk), *ol süt sağdıık* (o süt sağdı), *olar tağka ağdıık* (onlar dağa ağdıılar), *biz ağdıık* (biz ağdıık), *ol anı urdıık* (o, onu döğdü), *men munda turdıık* (ben burada kaldım), *ol keldıık* (o geldi), *biz keldıık* (biz geldik), *olar ewge kirdıık* (onlar eve girdiler), *men anğar tawar bėrdıık* (ben ona mal verdim), *men yarmak tėrdıık* (ben para topladım) (DLT, II-61, 62).

⁴⁴ Zeynep Korkmaz, bu durumun fiil kökünün dar yuvarlak ünlülerinden sonra geniş zaman çekiminde bağlantı ünlüsünün düz geniş olabileceği şeklinde açıklanabileceğini ve Oğuzcada, geniş zaman çekiminde düz köklerden sonra -ur/-ür şeklindeki geniş zaman yuvarlaklaşmalarının XI. yüzyılda henüz başlamamış olduğunu gösterdiğini belirtiyor. (bk. Zeynep Korkmaz (1972), agm, s. 16.).

⁴⁵ Zeynep Korkmaz, bu durumun çekimli fiillerdeki kişi ekleriyle ilgili olabileceğini ifade ediyor (bk. Zeynep Korkmaz (1972), agm, s. 12.).

⁴⁶ Zeynep Korkmaz, bu kullanımlara XI. yüzyıldan sonraki Oğuzca metinlerinde rastlanılmadığını belirtiyor (bk. Zeynep Korkmaz (1972), agm, s. 12.); Ahmet Caferoğlu ise bu kullanımın -dı/-di geçmiş zaman ekinin -duk/-dük ekinen türediğini ispatlayan bir bilgi olduğunu ifade ediyor (Ahmet Caferoğlu, age, s. 38.).

1.11.1.34. Türklerin “emdi” şeklinde kullandıkları sözcüğü Oğuzlar, ilk sesi esreli olarak “imdi” şeklinde kullanırlar: *emdi* > *imdi* (şimdi) (DLT, I-125).

1.11.1.35. Oğuzlar, diğer Türklerden farklı olarak bir işin gerçekleştiğini, bittiğini anlatmak için ve dinleyen insanda bir parça inkâr bulunduğunu ifade etmek için fiillerin sonuna “la” eklerler. Bunu diğer Türkler bilmez⁴⁷: *ol bardı la* (onun gitmesi tahakkuk etti), *ol keldi la* (onun gelmesi tahakkuk etti) (DLT, III-113).

1.11.1.36. Diğer Türklerde “dahi, daha” anlamında olan “takı” sözcüğünü Oğuzlar, “ile” anlamında kullanırlar (DLT, III-226).

1.11.1.37. Oğuzlar, “sınguk” sözcüğüne “sınuık” (kırılmış) derler. Kurala uygun olan söyleyiş Oğuzlarınkindir çünkü kelimenin aslı, “sın-”dır (DLT, III-365).

1.12. Peçenekler (Beçenekler):

Divan'da Peçenek sözcüğü iki farklı anlamda kullanılmıştır. İlk olarak Oğuzların 22 boyundan birinin adı olarak karşımıza çıkan sözcük, ikinci anlamda ise Rum diyarı yakınında oturan Türklerden bir bölüğün adı olarak kullanılmıştır⁴⁸.

1.12.1. Peçeneklerin Dil Özellikleri:

1.12.1.1. Diğer Türklerde “-ğu/-gü” olan gelecek zaman sıfat-fiili yapan ek, Oğuz, Kıpçak, Peçenek, Bulgar dillerinde “-ası/-esi” şeklindedir: *bu ya kurğu oğur ermes* > *bu ya kurası oğur tegül* (bu, yay kuracak vakit değildir), *bu turğu yër ermes* > *bu turası yër tegül* (bu, durulacak yer değildir), *bu tağ ağku ermes* > *bu tağ ağası oğur tegül* (bu, dağa çıkılacak zaman değildir) (DLT, II-68).

1.12.1.2. İsmi fail öbür Türklere göre “-ğuçı/-güçi/-küçi” ekiyle yapılırken, Oğuz, Kıpçak, Yemek, Yağma, Argu, Suvar, Peçenek ve göçebe dillerinde “-daçı/-deçi, -taçı/-teçi” ekiyle yapılmaktadır: *barğuçı* > *bardaçı* (varan, varıcı) (DLT, II-32); *barğuçı* > *bardaçı* (varan, varıcı), *turğuçı* > *turdaçı* (kalkan, kalkıcı) (DLT, II-48); *bititküçi* > *bititdeçi* (“bititteçi” olmalı) (yazdıran, yazdırıcı), *közetküçi* > *közetteçi* (gözeten, gözetici) (DLT, II-318); *toğrağuçı* > *toğradaçı* (doğrayıcı), *oğrağuçı* > *oğradaçı* (uğrayan, uğrayıcı) (DLT, III-314).

⁴⁷ Zeynep Korkmaz, aynı kullanımın günümüzde Türkiye Türkçesi ağızlarında varlığını sürdürdüğünü ifade ediyor (bk. Zeynep Korkmaz (1972), agm, s. 14.).

⁴⁸ Atalay, age, C. I, s. 488.

1.13. Suvarlar:

Divan'da, Türklerden bir oymak olduğu⁴⁹ ve ayrıca Bulgarlara yakın bir şehir adı olduğu⁵⁰ bilgisi yer almaktadır. Ayrıca Suvar ve Bulgar dillerinin “bir düzüye kelimelerin sonu kesilip kısaltılmış bir Türkçe” olduğu ifade edilmektedir⁵¹.

1.13.1. Suvarların Dil Özellikleri:

1.13.1.1. Çigiller ve başka Türklerce (ş d) olarak söylenen bu harfi Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak boyları hep birden (z) olarak söylerler: *ağak* > *azak* (ayak), *karın toğı* > *karın tozdı* (karın doydı) (DLT, I-32).

1.13.1.2. Öbür Türklerde görülen geçmiş zaman I. teklik şahıs çekimi “bardım” şeklindeyken Oğuzlar, Suvarlar ve Kıpçaklar görülen geçmiş zaman ekinin ünlüsünü üstün yaparak “bardam” şeklinde çekimlerler: *bardım* > *bardam* (vardım) (DLT, III-140).

1.13.1.3. İsmi fail öbür Türklere göre “-ğuçı/-güçi/-küçi” ekiyle yapılırken, Oğuz, Kıpçak, Yemek, Yağma, Argu, Suvar, Peçenek ve göçebe dillerinde “-daçı/-deçi, -taçı/-teçi” ekiyle yapılmaktadır: *barğuçı* > *bardaçı* (varan, varıcı) (DLT, II-32); *barğuçı* > *bardaçı* (varan, varıcı), *turğuçı* > *turdaçı* (kalkan, kalkıcı) (DLT, II-48); *bitiküçi* > *bititdeçi* (“bititteçi” olmalı) (yazdıran, yazdırıcı), *közetküçi* > *közetteçi* (gözetken, gözetici) (DLT, II-318); *toğrağuçı* > *toğradaçı* (doğrayıcı), *oğrağuçı* > *oğradaçı* (uğrayan, uğrayıcı) (DLT, III-314).

1.13.1.4. Ön sesteki bulunan “m-”yi Suvarlarla Oğuzlar ve Kıpçaklar “b-”ye çevirirler: *men bardum* > *ben bardum* (ben vardım), *mün* > *bün* (çorba) (DLT, I-31).

1.13.1.5. Suvarlarla Kıpçaklardan bir takımları ve Oğuzlar, görülen geçmiş zaman eki olan “-di/-dı” ekinin yerine bütün şahıslarda “-duk/-dük” ekini getirirler. Sadece III. teklik şahısta Oğuzlardan birçoğu, Suvar ve Kıpçaklardan ayrılarak diğer Türkler gibi “-di/-dı” ekini getirirler: *ya kurduk* (o yay kurdu), *men ya kurduk* (ben yay kurdum), *biz ya kurduk* (biz yay kurduk), *ol süt sağdı* (o süt sağdı), *olar tağka ağduk* (onlar dağa ağdılar), *biz ağduk* (biz ağdık), *ol anı urduk* (o, onu döğdü), *men munda turduk* (ben burada kaldım), *ol keldük* (o geldi), *biz keldük* (biz geldik), *olar ewge kirdük* (onlar eve girdiler), *men anğar tawar bėrdük* (ben ona mal verdim), *men yarmak tėrdük* (ben para topladım) (DLT, II-61, 62).

⁴⁹ Atalay, age, C. I, s. 78.

⁵⁰ Atalay, age, C. I, s. 437.

⁵¹ Atalay, age, C. I, s. 30.

1.14. Tatarlar:

Divan'da, Türklerden bir bölüm olduğu bilgisi yer almaktadır⁵². Tatarların Türkçeyi iyi konuştukları ve ayrı bir ağızlarının olduğu ifade edilmektedir⁵³.

1.14.1. Tatarların Dil Özellikleri:

1.14.1.1. Yağma, Tohsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar, birbirine uygun olarak “đ (d)” harfini her zaman “ı (y)”ye çevirirler ve hiçbir zaman “đ (d)”li söyleyemezler: *kađınđ* > *kayınđ* (kayın ağacı), *kağın* > *kayın* (hısım ve kayın) (DLT, I-32).

1.15. Tohsılar:

Divan'da, Kuyaş'ta bulunan bir Türk boyu olduğu ve bunlara “Tohsı Çigil” de denildiği bilgisi yer almaktadır⁵⁴. Tohsıca ve Yağmaca için “dillerin en doğrusu” denilmektedir⁵⁵.

1.15.1. Tohsıların Dil Özellikleri:

1.15.1.1. Yağma, Tohsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar, birbirine uygun olarak “đ (d)” harfini her zaman “ı (y)”ye çevirirler ve hiçbir zaman “đ (d)”li söyleyemezler: *kađınđ* > *kayınđ* (kayın ağacı), *kağın* > *kayın* (hısım ve kayın) (DLT, I-32).

1.15.1.2. Uygur, Argu, Çigil, Tohsı, Yağma gibi Türk boylarının büyük bir kısmı görülen geçmiş zaman ekinin “-di/-dı” olmasında birleşmişlerdir (DLT, II-60).

1.15.1.3. Çigil, Yağma, Tohsı, Argu ve Uygur dillerinde sıfat-fiil yapan ek olarak “-đu/-gü” kullanılır: *bu ya kurđu oğur ermes* (bu, yay kuracak vakit değildir), *bu turđu yer ermes* (bu, durulacak yer değildir), *bu tağ ağku ermes* (bu, dağa çıkılacak zaman değildir) (DLT, II-68).

1.15.1.4. Çigil, Yağma, Tohsı dillerinde kelimeler çok kere ötre olur (DLT, III-139).

1.16. Türkmenler:

Türkmen, Divan'da iki farklı anlamda kullanılmıştır. Birinci anlamda Türkmen, Oğuzlara verilen diğer addır. Türkmen sözcüğü açıklanırken, “Bunlar Oğuzlardır.” denilmekte ve Oğuzlara Türkmen denmesinin sebebinin Zülkarneyn'nin önünden kaçmayıp yerinde kalan Halaçlardan iki

⁵² Atalay, age, C. I, s. 411.

⁵³ Atalay, age, C. I, s. 30.

⁵⁴ Atalay, age, C. I, s. 423.

⁵⁵ Atalay, age, C. I, s. 30.

kabileye, “Türk m̄anend” yani “Türk’e benzer” demesi olduğu uzun uzadıya anlatılmıştır⁵⁶.

İkinci anlamda ise bütün göçebe topluluklara verilen genel addır. Divan’da, “Oğuzlar Türkmendirler.⁵⁷” denilirken göçebe oldukları kastedilmiştir. Karluk sözcüğü açıklanırken, Karlukların göçebe Türklerden bir bölük olduğu ve Oğuzlardan ayrı olduğu ifade edildikten sonra, “Oğuzlar gibi Türkmendirler.” denilmektedir⁵⁸. Buradan Karlukların da Oğuzlar gibi göçebe olduğu anlaşılmalıdır.

1.16.1. Türkmenlerin Dil Özellikleri:

1.16.1.1. İsmi fail öbür Türklere göre “-ğuçı/-güçi/-küçi” ekiyle yapılırken, Türkmenler ve onlara uyanlarca “-daçı/-deçi, -taçı/-teçi” ekiyle yapılmaktadır: *tutğuçı* > *tuttaçı* (tutan, tutucu), *satğuçı* > *sattaçı* (satan, satıcı). (DLT, II-296).

1.17. Uygurlar:

Uygur vilayetinde beş şehir bulunduğu, bu vilayetin halkının çok katı kâfir olduğu ve iyi atıcı olduğu bilgisi verilmektedir. Bu şehirleri Zülkarneyn’nin kurmuş olduğu ifade edilmektedir. Şehirlerin isimleri şunlardır: Sülmî, Koçu, Canbalık, Bêş balık, Yenği balık⁵⁹.

Divan’da Uygurların öz Türkçe bir dilleri olduğu ancak kendi aralarında konuştukları zaman ayrı bir ağız kullandıkları ve 24 harften oluşan Türk yazısını kullandıkları bilgisi yer almaktadır. Uygurlar bu yazıyı kitap ve mektuplarını yazarken kullanmaktadırlar. Defter ve senetlerini yazarken ise Türk yazısının haricinde sadece müslüman olmayan Uygur ve Çinlilerin kullandıkları, başkasının bilmediği ayrı bir yazılarının olduğu belirtilmektedir⁶⁰.

1.17.1. Uygurların Dil Özellikleri:

1.17.1.1. Çiğil, Kâşgar, Balasagun, Argu, Barsgan ve Uygur dillerinde ismi fail “-ğuçı/-güçi/-küçi” ekiyle yapılır: *barğuçı* (giden, gidici) (DLT, II-49).

1.17.1.2. Uygur, Argu, Çiğil, Tohsı, Yağma gibi Türk boylarının büyük bir kısmı görülen geçmiş zaman ekinin “-di/-dı” olmasında birleşmişlerdir (DLT, II-60).

1.17.1.3. Çiğil, Yağma, Tohsı, Argu ve Uygur dillerinde sıfat-fiil yapan ek olarak “-ğu/-gü” kullanılır: *bu ya kurğu oğur ermes* (bu, yay

⁵⁶ Atalay, age, C. III, s. 412-416.

⁵⁷ Atalay, age, C. I, s. 55.

⁵⁸ Atalay, age, C. I, s. 473.

⁵⁹ Atalay, age, C. I, s. 113.

⁶⁰ Atalay, age, C. I, s. 29.

kuracak vakit değildir), *bu turğu yer ermes* (bu, durulacak yer değildir), *bu tağ ağku ermes* (bu, dağa çıkılacak zaman değildir) (DLT, II-68).

1.18. Yabakular:

Divan'da, Türklerden bir bölüm olduğu bilgisi yer almaktadır⁶¹. Yabakuların Türkçeyi iyi konuştukları ve ayrı bir ağızlarının olduğu ifade edilmektedir⁶².

1.18.1. Yabakuların Dil Özellikleri:

1.18.1.1. Yağma, Tohsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar, birbirine uygun olarak “đ (d)” harfini her zaman “ı (y)”ye çevirirler ve hiçbir zaman “đ (d)”li söyleyemezler: *kağıng* > *kayıng* (kayın ağacı), *kağın* > *kayın* (hısım ve kayın) (DLT, I-32).

1.19. Yağmalar:

Divan'da, Türklerden bir bölüm olduğu ve bunlara “Kara Yağma” da denildiği bilgisi yer almaktadır⁶³. Tohsıca ve Yağmaca için “dillerin en doğrusu” denilmektedir⁶⁴.

1.19.1. Yağmaların Dil Özellikleri:

1.19.1.1. Yağma, Toxsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar, birbirine uygun olarak “đ (d)” harfini her zaman “ı (y)”ye çevirirler ve hiçbir zaman “đ (d)”li söyleyemezler: *kağıng* > *kayıng* (kayın ağacı), *kağın* > *kayın* (hısım ve kayın) (DLT, I-32).

1.19.1.2. Uygur, Argu, Çiğil, Tohsı, Yağma gibi Türk boylarının büyük bir kısmı görülen geçmiş zaman ekinin “-di/-dı” olmasında birleşmişlerdir (DLT, II-60).

1.19.1.3. Çiğil, Yağma, Tohsı, Argu ve Uygur dillerinde sıfat-fiil yapan ek olarak “-ğu/-gü” kullanılır: *bu ya kurgu oğur ermes* (bu, yay kuracak vakit değildir), *bu turğu yer ermes* (bu, durulacak yer değildir), *bu tağ ağku ermes* (bu, dağa çıkılacak zaman değildir) (DLT, II-68).

1.19.1.4. İsmi fail öbür Türklere göre “-ğuç/-güç/-küç” ekiyle yapılırken, Oğuz, Kıpçak, Yemek, Yağma, Argu, Suvar, Peçenek ve göçebe dillerinde “-daç/-deç, -taç/-teç” ekiyle yapılmaktadır: *barğuç* > *bardaç* (varan, varıcı) (DLT, II-32); *barğuç* > *bardaç* (varan, varıcı), *turğuç* > *turdaç* (kalkan, kalkıcı) (DLT, II-48); *bititküç* > *bititdeç* (“bititteç” olmalı) (yazdırın, yazdırıcı), *közetküç* > *közetteç* (gözetin, gözetici) (DLT, II-318);

⁶¹ Atalay, age, C. III, s. 36.

⁶² Atalay, age, C. III, s. 30.

⁶³ Atalay, age, C. III, s. 34.

⁶⁴ Atalay, age, C. I, s. 30.

toğrağuçı > *toğradaçı* (doğrayıcı), *oğrağuçı* > *oğradaçı* (uğrayan, uğrayıcı) (DLT, III-314).

1.19.1.5. Çiğil, Yağma, Tohsı dillerinde kelimeler çok kere ötre olur (DLT, III-139).

1.20. Yemekler:

Kâşgarlı, Yemeklerin Türklerin bir boyu olduğunu ifade ettikten sonra onları Kıpçaklardan bir boy kabul ettiğini ancak Kıpçakların kendilerini onlardan ayrı bir bölük saydığını söylemektedir⁶⁵.

1.20.1. Yemeklerin Dil Özellikleri:

1.20.1.1. Çiğiller ve başka Türklerce (ʾ d) olarak söylenen bu harfi Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak boyları hep birden (z) olarak söylerler: *ağak* > *azak* (ayak), *karın toğı* > *karın tozdı* (karın doydı) (DLT, I-32).

1.20.1.2. İsmi fail öbür Türklere göre “-ğuçı/-güçi/-küçi” ekiyle yapılırken, Oğuz, Kıpçak, Yemek, Yağma, Argu, Suvar, Peçenek ve göçebe dillerinde “-daçı/-deçi, -taçı/-teçi” ekiyle yapılmaktadır: *barğuçı* > *bardaçı* (varan, varıcı) (DLT, II-32); *barğuçı* > *bardaçı* (varan, varıcı), *turğuçı* > *turdaçı* (kalkan, kalkıcı) (DLT, II-48); *bititküçi* > *bititdeçi* (“bititteçi” olmalı) (yazdırın, yazdırıcı), *közetküçi* > *közetteçi* (gözetin, gözetici) (DLT, II-318); *toğrağuçı* > *toğradaçı* (doğrayıcı), *oğrağuçı* > *oğradaçı* (uğrayan, uğrayıcı) (DLT, III-314).

İkinci Bölüm

2. Divan’da Geçen Tanınmış Şehirler Ve Onlara Ait Dil Özellikleri:

2.1. Balasagun:

Divan’da, tanınmış bir şehir adı olduğu bilgisi yer almaktadır. Bu şehir, “Kuz uluş⁶⁶” ve “Koz ordu⁶⁷” da denilmektedir. Bu şehir halkının iki dilli oldukları, Soğdça ve Türkçeyi kullandıkları belirtilmektedir⁶⁸.

2.1.1. Balasagunluların Dil Özellikleri:

2.1.1.1. Çiğil, Kâşgar, Balasagun, Argu, Barsgan ve Uygur dillerinde ismi fail “-ğuçı/-güçi/-küçi” ekiyle yapılır: *barğuçı* (giden, gidici) (DLT, II-49).

⁶⁵ Atalay, age, C. III, s. 29.

⁶⁶ Atalay, age, C. I, s. 62.

⁶⁷ Atalay, age, C. I, s. 124.

⁶⁸ Atalay, age, C. I, s. 30.

2.2. Barsgan:

Barsgan'ın, Afrasyab'ın oğlunun adı olduğu ve kurmuş olduğu şehrin de bu adla anıldığı ifade edilmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un babasının buralı olduğu bilgisi de verilmektedir⁶⁹.

2.2.1. Barsganlıların Dil Özellikleri:

2.2.1.1. Çiğil, Kâşgar, Balasagun, Argu, Barsgan ve Uygur dillerinde ismi fail “-ğuçı/-güçi/-küçi” ekiyle yapılır: *barğuçı* (giden, gidici) (DLT, II-49).

2.2.1.2. Barsgan halkı “buğday” diyemez, “budğay” der. “Ben Barsganlardan değilim” diyen kimse bu sözle sınıranır (DLT, III-240).

2.3. Hötan:

Divan'da, bir şehir adı olduğu bilgisi yer almaktadır⁷⁰. Hötanlıların gezginci olarak yabancılarla karıştığı, ayrı bir dil ve yazıları olduğu ve Türkçeyi güzel konuşamadıkları belirtilmektedir⁷¹.

Divan'da, Türkçe sözcüklerde “h” ünsüzü bulunmadığı bilgisi verildikten sonra Hötan dilinde bu harfin bulunmasının bir kaç farklı nedeni sıralanmıştır. İlk olarak bunun bu dilde Hint dillerinin etkisinin görülmesinden kaynaklandığı, ikinci olarak ise bunların Türk ilinden olmayıp buraya daha sonra göç ettikleri bilgisi verilmektedir⁷².

Kâşgarlı, daha sonra bu dilin iyi bir Türkçe olmadığı hatta Türk dilinde bulunmayan bir harf kullandıkları için bunların Türk sayılamayacağı hükmünü vermektedir⁷³.

2.3.1. Hötanlıların Dil Özellikleri:

2.3.1.1. Hötan ve Kençek dillerinde kelimenin önünde bir ön ses “h-” türer: *ata* > *hata* (ata), *ana* > *hana* (ana) (DLT, I-32).

2.4. İtlık:

Divan'da, sadece Tıraz (Talas)'a yakın bir şehir adı olduğu bilgisi yer almaktadır⁷⁴.

2.4.1. İtlıklıların Dil Özellikleri:

Divan'da, İtlıklıların dil özellikleri ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

⁶⁹ Atalay, age, C. III, s. 417.

⁷⁰ Atalay, age, C. III, s. 152.

⁷¹ Atalay, age, C. I, s. 29.

⁷² Atalay, age, C. I, s. 9, 119.

⁷³ Atalay, age, C. I, s. 32.

⁷⁴ Atalay, age, C. I, s. 98.

2.5. Kâşgar:

Divan'da, tanınmış bir şehir olduğu ve Hakan'ın da burda oturmasından dolayı buraya "Ordu kend" de denildiği bilgisi yer almaktadır⁷⁵. Ayrıca Kâşgar'da Kençekçe konuşan köylerin olduğu ancak şehrin içindeki halkın Hakanlı Türkçesiyle konuştuğu ifade edilmektedir⁷⁶.

2.5.1. Kâşgarlıların Dil Özellikleri:

2. 5. 1. 1. Çiğil, Kâşgar, Balasagun, Argu, Barsgan ve Uygur dillerinde ismi fail "-ğuç/-güçü/-küçi" ekiyle yapılır: *barğuç* (giden, gidici) (DLT, II-49).

2.6. Köçe (Koçu, Küçe, Küsen):

Uygur vilayetinde bulunan beş şehirden birisidir. Bu şehirlerde yaşayanların çok katı kâfir oldukları ve iyi atıcı oldukları bilgisi verilmektedir. Bu şehirleri Zülkarneyn'nin kurmuş olduğu da ifade edilmektedir⁷⁷. Ayrıca bu şehrin Uygur sınırında bulunduğu belirtilmiştir⁷⁸.

2.6.1. Köçelilerin Dil Özellikleri:

Köçe şehri halkının dil özellikleri ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

2.7. Sayram (Saryam):

Divan'da, burasının İsbicab da denilen Beyza şehri olduğu bilgisi verilmektedir⁷⁹. Bu şehir halkının iki dilli oldukları, Soğdça ve Türkçeyi kullandıkları belirtilmektedir⁸⁰.

2.7.1. Sayramlıların Dil Özellikleri:

Divan'da, Sayramlıların dil özellikleri ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

2.8. Uç:

Divan'da, sadece tanınmış bir şehir adı olduğu bilgisi yer almaktadır⁸¹.

2.8.1. Uçluların Dil Özellikleri:

Divan'da, Uçların dil özellikleri ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

⁷⁵ Atalay, age, C. I, s. 124, 343.

⁷⁶ Atalay, age, C. I, s. 30.

⁷⁷ Atalay, age, C. I, s. 113.

⁷⁸ Atalay, age, C. I, s. 404.

⁷⁹ Atalay, age, C. III, s. 176.

⁸⁰ Atalay, age, C. I, s. 30.

⁸¹ Atalay, age, C. I, s. 35.

Sonuç:

Kâşgarlı Mahmud'un Divanü Lûgati't-Türk'te verdiği bilgilerden yola çıkarak XI. yüzyılda yaşamış olan Türk boylarını dil özelliklerine göre üç ana grupta inceleyebiliriz. Bu ana gruplar ve alt grupları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Coğrafi Yönlere Göre Dil Grupları:

1.1. Kuzey (Batı) Grubu: Peçenek, Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başğırt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar ve Kırkızlar.

1.2. Güney (Doğu) Grubu: Çigil, Tohsı, Yağma, Uğrak, Çaruk, Çomul, Uyğur, Tangut ve Hıtaylar.

2. Ses Bilgisi Açısından Dil Grupları:

2.1. d (ð) harfini y (ç) harfine çevirenler: Yağma, Argu, Tohsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar.

d (ð) harfini (z) harfine çevirenler: Bulgar, Suvar, Yemek ve Kıpçaklar.

2.2. Kelime başında m-'li söyleyişleri kullananlar: Suvar, Oğuz ve Kıpçaklar haricindeki bütün Türk boyları.

Kelime başında b-'li söyleyişleri kullananlar: Suvar, Oğuz ve Kıpçaklar.

2.3. Ön ve son seste t'li şekilleri kullananlar: Oğuzlar haricindeki bütün Türk boyları.

Ön ve son ses t'leri, d'ye çevirenler: Oğuzlar.

2.4. "w" kullananlar: Oğuzlar haricindeki bütün Türk boyları.

"v" kullananlar: Oğuzlar.

2.5. Kelime içinde ve ek başında bulunan ğ'leri koruyanlar: Oğuz ve Kıpçaklar haricindeki bütün Türk boyları.

Kelime içinde ve ek başında bulunan ğ'leri atanlar: Oğuz ve Kıpçaklar.

2.6. Ön seste bulunan y- ünsüzünü koruyanlar: Oğuz ve Kıpçaklar haricindeki bütün Türk boyları.

Ön seste bulunan y- ünsüzünü atanlar veya c-'ye çevirenler: Oğuz ve Kıpçaklar.

2.7. Kelime başında h- ünsüzü türetenler: Hıtan ve Kençekler.

3. Şekil Bilgisi Açısından Dil Grupları:

3.1. İsmi fail eki olarak -ğuç/-güç/-küç ekini kullananlar: Çiğil, Kâşgar, Balasagun, Argu, Barsgan ve Uygurlar.

İsmi fail eki olarak -daç/-deç, -taç/-teç ekini kullananlar: Oğuz, Kıpçak, Yemek, Yağma, Argu, Suvar ve Peçenekler.

3.2. Bir işi işlemek, isleyen hakkı olduğunu gösteren fail için -ğlık ekini kullananlar: Oğuz ve Kıpçaklar haricindeki bütün Türk boyları.

Bir işi işlemek, isleyen hakkı olduğunu gösteren fail için -ğsık ekini kullananlar: Oğuz ve Kıpçaklar.

3.3. Sıfat-fiil eki olarak -ğu/-gü ekini kullananlar: Çiğil, Yağma, Toğsı, Argu ve Uygurlar.

Sıfat-fiil eki olarak -ası/-esi ekini kullananlar: Oğuz, Kıpçak, Peçenek ve Bulgarlar.

KULLANILAN TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

خ :	ḫ
ذ :	ḏ
غ :	ġ
ك :	ḡ

KISALTMALAR

age	: Adı geçen eser
agm	: Adı geçen makale
C.	: Cilt
DLT I	: Besim Atalay, <i>Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi</i> , C. I, TDK Yayınları, Ankara 1985.
DLT II	: Besim Atalay, <i>Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi</i> , C. II, TDK Yayınları, Ankara 1985.
DLT III	: Besim Atalay, <i>Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi</i> , C. III, TDK Yayınları, Ankara 1985.
S.	: Sayı
s.	: Sayfa